

АКЦЕНТОЛОГІЯ

**СЛОВЕСНИЙ НАГОЛОС
В УКРАЇНСЬКІЙ І НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ:
МІЖМОВНІ СПІВВІДНОШЕННЯ**

doi: 10.12958/2227-2631-2023-1-47-76-85

Вікторія Загороднова,

*доктор педагогічних наук,
професор кафедри української мови та славістики
Бердянського державного педагогічного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1418-5400>*

У наш час типологічні дослідження споріднених і неспоріднених мов набувають неабиякого значення. Апелювання до історичних, зіставно-синхронних, контрастивних паралелей кількох мов відкриває можливість висвітлення певних особливостей їхнього історико-культурного розвитку. Наукові дослідження такого плану сприяють з'ясуванню універсальних, спільних і відмінних рис порівнюваних мов, а також обґрунтуванню окремішності кожної мови як національного феномена.

Важливим для контрастивної фонетики є дослідження суперсегментних засобів, зокрема просодичних засобів, тобто наголосу та інтонації. У зіставному мовознавстві для виявлення своєрідності наголосу порівнюваних мов використовують такі критерії: природа наголосу, місце наголосу в слові, якість наголосу, функція наголосу.

Статтю присвячено зіставному вивченню словесного наголосу в українській і німецькій мовах. Об'єктом дослідження є словесний наголос в українській і німецькій мовах, який виокремлює й розрізняє з мовного потоку слово – базову одиницю мовного механізму конкретної мови. Розглянуто засоби виокремлення наголошеного складу, співвідношення довготи й наголошеності голосного звука, місце наголошення в слові, функції словесного наголосу. Проаналізовано основні закономірності акцентної норми частин мови в українській і німецькій мовах.

У процесі дослідження дійшли висновку, що в українській і німецькій мовах наголошеному складу порівняно з ненаголошеним властиві динамічність, тривалість виразністю тембру, тобто для обох мов типовим є динамічний наголос. Обидві мови різняться місцем наголосу в слові. Із певним застереженням можна вважати фіксованим наголосом у німецькій мові, де наголошеним переважно є перший склад (проте рідкісні винятки є, тому не можна назвати це типологічною ознакою). В українській мові наголос є різномісним і рухомим, існують певні закономірності акцентної норми частин мови. Такий вільний

динамічний наголос виконує сигніфікативну функцію, тобто розрізняє граматичні форми лексеми й значення слів. Водночас у німецькій мові в тих випадках, де наголос є вільним, він виконує також сигніфікативну функцію. В обох порівнюваних мовах, окрім основного наголосу, існує побічний. Такий наголос мають складні слова. В українській мові побічний наголос є першим, а основний другим; у німецькій мові – навпаки: основний наголос перший, побічний другий. Спільною для всіх типів і видів наголосу є кульмінативна функція (цільнооформленість слова через виокремлення просодичного його центру). Рухомий наголос виконує сигніфікативну (словорозрізнявальну) функцію.

Ключові слова: контрастивна фонетика, міжмовні співвідношення, наголос, просодичні засоби, суперсегментні засоби.

Nowadays typological studies of related and unrelated languages are becoming of great importance. Appealing to historic, comparatively-synchronous, contrastive parallels of several languages opens up the possibility of highlighting the certain features of their historical and cultural development. Scientific research studies of such kind help to clarify the universal, common and distinctive features of comparative languages, as well as to substantiate the uniqueness of every language as a national phenomenon.

Important for contrastive phonetics is the study of super-segmental means, in particular prosodic means, that is stress and intonation. In comparative linguistics to identify the peculiarities of stress in comparative languages can be used such criteria: nature of stress, the place of stress in a word, quality of stress and function of stress. These criteria were taken in to account in our research because they give quite objective data for achieving the goal.

This article is devoted to the comparative study of verbal stress in the Ukrainian and German languages. The object of our study is verbal stress in the Ukrainian and German languages, which distinguishes and differs a word from the speech flow – the basic unit of the language mechanism of a particular language. There is considered the means of distinguishing the stressed syllable, the ratio of longitude and stress of a vowel sound, the place of stress in a word, functions of word stress. The main regularities of the accent norm of parts of speech in the Ukrainian and German languages.

In the course of study, we came to the conclusion that in the Ukrainian and German languages the stressed syllable is characterized by dynamism, duration and expressiveness of timbre, that is dynamic stress is typical for both languages. Both languages have different place of stress in the word. With some apprehension, it can be considered a fixed accent in the German language, where the first sellable is mainly stressed (there are some rare exception, so it cannot be called a typical feature). In the Ukrainian language the accent is diverse and mobile, there are certain patterns of accent norm of parts of speech. Such free dynamic stress has a significative function, it distinguishes the grammatical forms of lexeme and the meaning of words.

However, In the German language, in cases where the accent is free, the significative function is also used. In both compared languages we can find a side accent in addition to the main accent. Complex words have such accent. In the Ukrainian language the side stress is the first and the main stress is the second; in the German language, the main stress is the first and the side stress is the second. Common for all types of stress is the culminative function (design of word through the allocation of its prosodic center). Mobile stress has a significative (word-distinguishing) function.

Key words: contrastive phonetics, interlingual relation, stress, prosodic means, super segment means.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Таке складне суперсегментне явище, як словесний наголос, тісно пов'язане з усією структурою мови, з її словниковим складом і граматичною будовою. Словесний наголос – це виокремлення в мовленні певного складу на тлі інших ненаголошених складів за допомогою фонетичних засобів (Кочерган, 2006, с. 129). На акустичному рівні наголошений склад може бути виокремлений за різними фонетичними ознаками. Просодичні ознаки словесного наголосу в українській і німецькій мовах – це тривалість, інтенсивність, частота основного тону голосних і якість звуків, складоутворювальні акустичні елементи акцентованого складу. Зазвичай одна з цих просодичних ознак є домінантною.

Учення про наголос має свою історію і в українській мові, і в німецькій. Система наголосу української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської акцентуаційної системи. «У праслов'янській мові акцентований голосний характеризувався не тільки голосом, а й певною довготою або короткістю і відповідною інтонацією. На східнослов'янському ґрунті розмежування довготи і короткості, а також інтонацій зникло, і в словах зберігся лише голос» (Винницький, 1984, с. 4). У дослідженні праслов'янського наголосу В. Скляренко виокремлює два етапи – це класична акцентологія (фонетична) і морфологічна акцентологія (Скляренко, 1998, с. 54 – 57). В індоєвропейській мові наголос був тонічним і рухомим. У прагерманській мові (Urgermanisch) він став динамічним і фіксованим, де закріпився на першому складі слова або кореня (Левицький, 2007, с. 21).

Вивчення мовних одиниць і мовних явищ в аспекті зіставлення їхніх структурно-системних і функційних властивостей залишається одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики. Наше дослідження

спрямоване на порівняння словесного наголосу у двох мовних системах і виявлення на цій основі специфічних рис, властивих кожній із них з тим, щоб удосконалювати процес навчання другої мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвістичній науці існують об'єктивні підходи, засновані на аналізі накопиченого теоретичного й експериментального матеріалу, що дають підстави розглядати формальні характеристики слів в українській і німецькій мовах. Аналіз фактів мов дозволяє виокремити найхарактерніші особливості на рівні фонемної, складової та акцентно-ритмічної організації слова.

Наголос як складна суперсегментна одиниця, його характеристики доволі детально вивчені і в українській, і в німецькій мовах. Дослідники намагалися сформулювати правила визначення місця наголосу в слові, принципи дослідження словесного наголосу, з'ясувати роль і функції в структурі мови, описати кваліфікації словесного наголосу, проте, попри вагомий досвід, це завдання залишається актуальним і сьогодні.

Класичну (фонетичну) акцентологію розвивали Л. Булаховський, Н. Ван-Вейк, Е. Лер-Сплавінський, І. Огієнко та ін. Основоположниками морфологічного принципу були О. Потебня і Х. Станг. На підставі цього принципу реконструйовано праслов'янські акцентні парадигми, зокрема баритоновану, окситоновану, рухому (Кобирино, 2006, с. 81). У сучасному українському мовознавстві питання акцентології ґрунтовно досліджено в працях В. Винницького (Винницький, 1984; 2002; 2004; 2010), Ю.Шевельова (Шевельов, 2002) та ін. У сучасній німецькій лінгвістиці проблеми фонетики, зокрема й акцентні норми розглядають у своїх працях Х. Крех (Krech, 1996), К. Рамерс (Ramers, 2002), О.Стеріополо (Steriopol, 2018) та ін.

Нашу увагу привертають контрастивні дослідження мовознавців, оскільки вони не лише мають теоретичне значення, а є основою практичного застосування, коли йдеться про навчання української мови як іноземної. Серед таких праць: «Фоносемантизм у германських і слов'янських мовах» В. Кушнерика (2004), «Основи зіставного мовознавства» М. Кочергана (2006), «Німецько-українські мовні паралелі» за редакцією Ю. Жлуктенка (1977), «Порівняльна типологія німецької і української мов» Г. Артемчука, П. Назарука (1988) та ін. Контрастивні дослідження є цінними для підготовки навчальних матеріалів за віковими групами, для використання регіональних методик викладання української мови як іноземної (у нашому випадку в Німеччині). Методика навчання мови ґрунтується на результатах зіставного аналізу мови, створює переваги для навчання, зокрема забезпечує підвищення ефективності й інтенсифікації навчання, дає можливість швидкого, усвідомленого й глибокого засвоєння, зменшення інтерферентного впливу рідної мови, використання транспозиційного (позитивного) перенесення знань з рідної мови й підвищення рівня культури мовлення.

Методи дослідження. Відповідно до мети дослідження було використано метод зіставлення, тобто прийоми синхронно-порівняльного дослідження й опису суперсегментних засобів, зокрема просодичних, тобто наголосу в українській і німецькій мовах з метою виявлення їхньої специфіки на фоні спільних рис. Зважаючи на окреслену спрямованість зіставного методу, ми застосовуємо односторонній підхід і вихідним пунктом обираємо одну (у нашому випадку – українську) з порівнюваних мов. Міжмовне порівняння здійснюємо в напрямі «вихідна мова – цільова мова», де вихідна мова виконує роль системи співвідносних понять опису цільової мови.

Виклад основного змісту. В українській мові словесний наголос є силовим (динамічним), оскільки він виражений підсиленням голосу на одному із складів слова під час його вимови. Під наголосом голосні звуки чуємо чітко й виразно, але поза наголосом деякі з них змінюють свою кількість і якість. Усі повнозначні слова мають постійне наголошування, наголос є зовнішньою ознакою слова і його форм. В українській мові є слова з дуплетним акцентуванням, у яких один з наголосів є основним, уживанішим, у словниках стоїть на першому місці, а інший є допустимим. Односкладові слова не наголошуються, а передають свій наголос повнозначному слову, наприклад: *сказав би, ідіть же, над нами, під ліпою*.

В українській мові наголос вільний і різномісний, оскільки може падати на будь-яку морфему слова, наприклад: *батьківський, ненавидіти, вимова, розмір, порядковий, кропива, котрій*. Словесний наголос може бути нерухомий (коли в усіх формах слова наголошений той самий склад: *збірник, збірника, збірником, у збірнику*) і рухомий (*сковорода, сковороди, сковорід, сковородам*). Але треба зважати на фонетичний і морфологічний аспекти, які не завжди збігаються. Рухомість і різномісність українського наголосу пов'язані з історичним розвитком української мови, зокрема зі змінами у фонетичному складі слів, наприклад, занепадом зредукованих голосних, розвитком повноголосих форм тощо.

Словесний наголос у німецькій мові, як і в українській, є вільним, може падати на будь-який склад у слові, наприклад: *'richtig* (на перший склад), *ver'stehen* (на другий), *unter'werfen* (на третій), *vergegen'wartigen* (на четвертий). Кореневий склад у німецьких словах часто несе наголос; може бути наголос на окремих префіксах (дієслівних, іменних), суфіксах. Словесний наголос у німецькій мові ніколи не падає на закінчення (на відміну від української мови, де можливий наголос на закінченні: *іду* тощо).

Наголос у кожній мові виконує не одну функцію. В українській мові наголос виконує розрізнявальну функцію, наприклад, коли за допомогою наголошування різняться однакові за фонемним, графемним вираженням слова або їхні форми. Смыслорозрізнявальна функція українського наголосу полягає в тому, що наголос слугує

засобом розмежування лексичного значення графемно тотожних слів: *І в землянку увійде її сивий не від мукі, а від мўки тато* (М. Стельмах). Наголос виконує ще й форморозрізнявальну функцію, яка найчастіше виявляється під час розмежування відмінкових форм іменників – родового відмінка однини та називного і знахідного відмінків множини: *У вас правá, ми ж охоронці прáва* (Л. Костенко). Іноді за допомогою наголосу розрізняємо лексичне і граматичне значення слів, фонемний склад яких збігається: *Яка ж у тім прегіркава, яка ж полинова сила була в тім трунку воєннім, яка тўга – тугá і німа!* (І. Драч). У таких випадках наголос виконує семантико-граматичну функцію. Словесний наголос також може виконувати стилістичну функцію: «**Професóри**», *носителі риз, кволі мозки овечі, Каменюками кинули вниз, На похилі плечі* (Д. Павличко) – поет з іронією уживає іменник **професóри** замість нормативного **професорí** (Винницький, 1984, с. 8 – 9).

Німецька мова є моноакцентною, на відміну від таких германських мов, як шведська, норвезька. Словесний наголос у німецькій мові виконує кульмінативну (kulminative (gipfelbildende)), розрізнявальну (demarkative (abgrenzende)), розмежувальну (distinktive (differenzierende)) функції. Можливість і ступінь прояву цих функцій залежать від типу наголосу.

Зрозуміло, що функція розмежування добре проявляє себе при фіксованому наголосі, а точніше при фіксованому наголосі на першому або останньому (а іноді й на передостанньому) складі. Вільний наголос не виконує делімітативну функцію, проте саме цей наголос створює можливість для протиставлення слів і словоформ і навіть появи того, що за аналогією з мінімальними парами (або квазіомонімами) можна назвати ритмічними або акцентними квазіомонімами, наголос призводить до появи слів чи словоформ, які, збігаючись за складом фонем, відрізняються лише місцем наголосу.

Кульмінативна функція наголосу німецького слова виражена в його централізуючому ефекті. Тільки один склад у слові має головний наголос. У німецькій мові немає слів з двома основними наголосами. Деякі вчені (наприклад, Krech, 1996) припускали, що підсилювальні прикметникові сполуки й копулятивні субстантивні сполуки німецької мови мають однаково сильний (підвішений) наголос на обидва елементи. Однак нові експериментальні дослідження (Ramers, 2002) показали, що в таких словах основний тон також несе основний склад: *eiskalt* [ˈ — — '] *Siid-West* [ˈ — — '].

Другорядні й ненаголошені склади слова підпорядковані стрижневому складу з головним наголосом. Чим сильніше, чіткіше, точніше ми підкреслюємо наголошений стрижневий склад і відповідно його артикулюємо, чим менше уваги приділяємо іншим складам, тим сильніше скорочення в цих складах. Довгі голосні фонемі втрачають тривалість, глухі вибухові втрачають у силі дихання, глухі звуки – шум,

наприклад: *sehen – sehn, wollen – wolln*. Це результат централізуючої дії головного наголосу, кульмінаційної функції наголосу слова.

В українському слові централізуюча сила головного наголосу навіть сильніша, ніж у німецькому, бо тоді як головний наголошений склад у німецькому слові допускає менш наголошені склади поруч із собою, наголошений склад українського слова не передбачає другорядного наголосу. Це можливо лише в довгих сполуках, де між головним і другорядним наголошеними складами має бути кілька ненаголошених складів.

Демаркативна функція наголосу в німецькому слові полягає в тому, що наголошений склад здебільшого знаходиться на початку слова і, отже, представляє межовий сигнал, який указує на початок слова. Або наголошений склад стоїть у кінці слова, а потім вказує на кінець слова як граничний сигнал. Навіть там, де в німецькій мові є внутрішній наголос, можна визначити початок слова, аналізуючи якість ненаголошеного складу, який стоїть перед основним наголошеним складом, тому що тут зазвичай є лише нероздільні префікси. З іншого боку, якщо немає наголошеного складу, скорочені «е-звуки» вказують на кінець слова.

В українській мові демаркативна функція наголосу слова значно менше виявлена, оскільки наголос вільніший. Тому вільний наголос української мови є важливим розрізнявальним засобом мови. Один лише наголос виділяє не тільки велику кількість пар слів в українській мові, але й протиставлення пари граматичних форм. Порівняємо: *за́мок – замо́к, мука́ – му́ка, ту́га – туга́*.

Оскільки наголошення в німецькому слові пов'язане з морфемами, воно лише незначною мірою може слугувати розрізнявальним мовним засобом. Водночас існує значна кількість опозиційних пар, у яких слова виділяються різним наголосом і різним значенням. Насамперед до таких належать похідні з префіксами *ilber-, unter-, durch-, um-, wieder-*, які, як відомо, можуть уживатися роздільно і нероздільно й одні можуть бути наголошеними, інші – ненаголошеними: *'übersetzen – uber'setzen, 'wiederholen – wieder'holen, 'durchschauen – durch'schauen*.

Словесний наголос має диференційний ефект у таких словах: *'steinreich – stein'rich, 'bluarm – blut'arm, 'August – Au'gust, 'alle – Al'lee, 'arme – Ar'mee, 'Kaffee – Ca'fe, 'Genus – Ge'nuß, 'Aktiv – ak'tiv, 'Passiv – pas'siv*, тощо. Пари слів, як-от *'daher – da'her, 'damit – da'mit, 'dahin – da'hin, 'darum – da'rum* зазвичай також відрізняються за змістом, наприклад: *Er verstärkte seine Stimme, 'damit gelang es ihm, die Aufmerksamkeit auf sich zu lenken. – Er verstärkte seine Stimme, da'mit man ihn besser höre* (Він підвищив голос, щоб привернути до себе увагу. – Він підсилив голос, щоб його було краще чути).

Точніші спостереження показують, що наголос німецького слова також може мати диференційний ефект і в інших випадках. Словники зазвичай не містять вказівок на те, що варіанти слів можуть виникати внаслідок підсилення або скорочення лексичної основи, варіації

виникають переважно внаслідок різних наголосів. Можна також говорити про мовленнєві варіанти, оскільки вони ситуативні в так званих слабких позиціях, наприклад, слово *uralt* (давній) можна наголосити двояко. Якщо використовувати модель [`— —'] і вимовляти тихо, ми отримуємо значення *sehr alt* (дуже старий). Але якщо ми вимовляємо перший склад високим тоном, значення посилюється, і це вже означає *sehr, sehr alt* (дуже, дуже старий).

Акцентна характеристика німецьких слів зумовлена кількістю складів і місцем наголосу. Оскільки наголос у німецькій мові вільний, то виявити всі правила наголосу в одній статті неможливо. Водночас акцентна характеристика є значущою для опису акцентно-ритмічної організації іншомовного слова, і вона покладена в основу виокремлення основних акцентних типів іншомовних слів:

- акцентний тип I [`—]: один наголос у слові; поширений;
- акцентний тип II [`—`—]: два рівнозначні наголоси; він трапляється значно рідше, характерний для складних структур;
- акцентний тип III [``—`—]: перший другорядний і другий головний наголос; поширений в основному в складних словах французького походження, нестійкий. Зазвичай усі лексичні одиниці з таким наголосом мають паралельні варіанти, що реалізуються на основі моделей з одним або двома рівновеликими наголосами;
- акцентний тип IV [`—``—]: перший головний і другий другорядний наголос; представлений невеликою кількістю складних слів.

Закріплення німецького наголосу з урахуванням слова сприяло неперервному зростанню граматичної релевантності порядку слів. Унаслідок закріпленості німецького наголосу на кореневій морфемі характерним для німецького ритмічного ладу є функціонування, поряд з головним, другорядного наголосу, що формує чітку ієрархію наголосів у межах складних структур. У німецькій мові наголос є ознакою одиниці, яку називають ритмічною групою, наголошеною групою, стопою, тактом та яка складається з наголошеного складу плюс можливі ненаголошені склади. Специфіка німецького наголосу полягає в особливому характері фонетичного слова – ритмічної групи в германських мовах. Ця одиниця може містити у своєму складі частини слів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В українській і німецькій мовах спостережено різний ступінь прояву просодичних параметрів словесного наголосу; різне їхнє співвідношення та взаємокомпенсацію; різне функційне навантаження наголосу щодо його місця в слові. Більшою є різноманітність німецьких акцентологічних моделей, пов'язаних з ритміко-акцентологічними закономірностями мови та характером її граматичної будови. Засвоєння акцентологічних норм української мови та просодичних характеристик голосних, особливо на ритміко-інтонаційному рівні, викликає в німців, які вивчають українську мову, труднощі на різних рівнях мови, зумовлені відмінним функційним навантаженням українського

словесного наголосу. Помилкова постановка наголосу в слові, нерегулярність і менший ступінь скорочення тривалості голосних у ненаголошених позиціях, виокремлення їх більшою інтенсивністю, слабка кількісна та якісна редукція, більш напружена вимова ненаголошених голосних, особливо в складних словах, що створює враження появи другорядного чи другого головного наголосу, – це основні причини порушення акцентно-ритмічного малюнка слова в українській мові німців. Зважаючи на ці труднощі, необхідно ще на ранньому етапі навчання української мови розпочати комплексну постановку артикуляційно-акустичної природи звукових одиниць і словесного наголосу з урахуванням рідної мови.

Отже, вважаємо за потрібне продовжувати порівняльне вивчення словесного наголосу у двох мовних системах і виявлення на цій основі специфічних рис, властивих кожній мовній системі з тим, щоб удосконалювати процес навчання другої мови.

Література та джерела

- Артемчук, Г. І. & Назарук, П. М. (1988). Порівняльна типологія німецької і української мов: практикум із словотворення. К.: Вища шк. 23 с.
- Винницький, В. М. (1984). *Наголос у сучасній українській мові*. К.: Рад. шк., 160 с.
- Винницький, В. М. (2002) *Українська акцентна система: становлення, розвиток*. Л.: Біблос, 578 с.
- Винницький, В. М. (2004). *Акцентуаційні етюди: монографія*. Л.: Жовква: Місіонер, 280 с.
- Винницький, В. М. (2010). *Функційне навантаження українського наголосу*. Л.: ДП «Видавничий дім «Укрпол», 373с.
- Кобиринка, Г. С. (2006). До проблеми дослідження українського словесного наголосу. *Наукові записки. Т. 60. Філологічні науки*. С. 81 – 85.
- Кочерган, М. П. (2006). *Основи зіставного мовознавства*. К.: Академія, 424 с.
- Кушнерик, В. І. (2004). *Фоносемантизм у германських і слов'янських мовах*. Чернівці, 415 с.
- Левицький, В. В. (2007). *Історія німецької мови*. Вінниця: Нова кн., 216 с.
- Німецько-українські мовні паралелі (Порівняльно-типологічна граматики) / за ред. Ю. О. Жлуктенка. (1977). К.: Вища шк., 384 с.
- Скляренко, В. Г. (1998). *Праслов'янська акцентологія*. К.: Наук. думка, 342 с.
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Х.: Акта, 1054 с.
- Krech, E.-M. (1996). *Phonetische Untersuchungen der Sprechrealität für die Neukodifikation der deutschen Standardaussprache. Festschrift für Premysl Janota. Prague. S. 135 – 147.*

- Ramers, K.-H. (2002). Phonologie. Einführung in die germanistische Linguistik. (S. 70 – 120). Stuttgart: Metzler.
- Steriopolo, O. I. (2018). *Phonetik und Phonologie des Deutschen*. К.: ВЦ КНЛУ. 398 с.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2023 р.

Прийнято до друку 24.04.2023 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К.Д.